

H. SEPP

PÖLLUMAJANDUSE
TEOREETILINE KÄSITLUS LIIVIMAAL
XVII JA XVIII SAJANDIL

ÄRATRÜKK

EESTI RAHVA MUUSEUMI AASTARAAMATUST IX—X (1933/34)

TARTU 1934

PÕLLUMAJANDUSE TEOREETILINE KÄSITLUS LIIVIMAAL XVII JA XVIII SAJANDIL.

Rööbiti XVII ja XVIII sajandi mõisa majapidamise süsteemiga, mille keskuseks oli mõisa oma majapidamine talupoegade teoorjuse päevade abiga, sammus XVII ja XVIII sajandil ka põllumajanduslik jne. mõtlemislaad. Selles avaldus samasugune stagneerumine kui tolleaegses vähearenenud ekstensiivses põllupidamises üldse. Rohkem ei või meie siis oodata ka XVII ja XVIII sajandi suerpõllupidamise teoreetilisest käsitlusest. See oli samuti stagneerunud, seda jälgides näeme, et jälitati isa-isadest päritud kogemusi, traditsioone, mis ulatusid põlvest põlve ja mille juured pärit ehk väga varajastest aegadest. Põllumajanduse teenistusse poldud veel rakendatud teaduslikku meetodit¹.

Vanimaks XVII sajandi üldisemalt kasustatud põllutööõppe- raamatuks osutub Liivimaa Läti osa Sunzeli kihelkonna õpetaja Salomon Guberti poolt koostatud majapidamise õpperaamat „Stratagema oeconomicum, Oder Akker-Student“, mis ilmus Riias 1645. a., kuid juba 1649. a. osutus vajalikuks teine trükk. Siis tuli Guberti teosele aga konkurent tegeliku põllumehe Johann Hermanni sulest „Lieffländischer Landman“ (1662), millest ka veel teine trükk kirjastati (1695); kuid Hermanni oma ei suutnud siiski Salomon Guberti teost välja suruda ja Guberti raamatust ilmus veel kolmas (1676), neljas (1688) ja viieski trükk koguni nii hilja kui 1757.

¹ Vt. üldjoontes I. M. Кулишеръ, Лекции по истории экономического быта Западной Европы, 3-е издание, 1918, lk. 249—266. Vt. Soome olude kohta XVIII sajandi lõpul Eino Jutikkala väärtuslikku teost „Läntisen Suomen kartanolaitos Ruotsin vallan viimeseinä aikana“ I, Helsinki 1932, lk. 195—215. Peale selle veel mitmed teiste uurijate, nagu kõigepealt A. R. Cederbergi omad.

Et need kaks õpperaamatut võisid püsida niikaua üksteise kõrval, on seletatav põllumajandusliku arengu ja teoreetilise käsitluse madala tasemega; vaheks osutub peamiselt see, et Guberti teos kui kirikuõpetaja³ oma on laadilt literaarsem kui Hermani oma, — see aina kubiseb näidetest piiblist ja mitmetest antiikautoritest. Nimelt põhjendab autor piiblisalmidega ja antiikautorite arvamuste, ütlustega jne. oma põllumajanduslikke põhivaateid. Gubert oli kirjutanud oma raamatu kõigepealt majanduslikuks juhtnööriks oma lastele, kuid sõprade jne. nõuandel andis ta aga selle trükki. Guberti õpperaamat polnud mõeldud ainult juhiks põllutöös, vaid üldse käsiraamatuks majapidamises, kaasa arvatud koduloomade ja -lindude pidamine, kalastus, aiandus, mesindus, õllepruulimine, viinapõletamine, piparkookide küpsetamine, ilmade ja tõbede ennustamine jne. Et raamat üldse tol korral oli võrdlemisi haruldane nähtus, ja et puudusid kalendridki, siis esitas Gubert, nagu meieaegsed kalendrid, ka päikese tõusu ja loojamineku aja; kogu mudeli päikese kellade valmistamise jaoks. Ei puudu ka arstirohtude sedelid ja arstimisviisid inimestele ja loomade jaoks jne., kusjuures arstimina sageli soovitatakse viina.

Kui vaimulik alustab ta õpperaamatut piiblisalmiga Siiraku tarkuseraamatust, lõpetades samuti jumalasõnaga. Et tema õpperaamat nähtavasti oli määratud härrasrahvale, sisaldab ta saksa-keelsele pererahvale kaks vaimulikku laulu ja ühe lätikeelse sulasrahva jaoks.

Guberti arvates peab põllumees olema jumalakartlik ja mitte üle 60 aasta vana. Peremehe ja perenaise või härra ja proua kohuseks peab ta töökust, hoolikat järelevalvet ja tööde korrashoidu nii aastaegade kui tööharude järgi. Luteri usu töömoraali majapidamises rakendab ta oma raamatu teenistusse, tsiteerides üht Luteri salmi:

„Der Herr muss selbst seyn der Knecht,
Wil ers im Hause haben recht,

² Biograafilisi andmeid käesolevas artiklis kujutatud põllumajanduslikkude autorite kohta on ammutatud Recke-Napierskyst (Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland), osalt ka mujalt. Kõik need allikad on mainitud ilmuvas Eesti Biograafilise Leksikoni täiendusvihus.

Die Fraue muss selbst seyn die Magd,
Wil sie im Hause schaffen Raht.³

Guberti näpunäited põllutöö ja teiste majapidamisharude juhtimiseks osutavad sellele, kui primitiivne ja vähenõudlik oli õpetusliku külje poolest tollaegne majapidamine. Puudusid metoodiliselt läbiviidud alused katselise majapidamise jaoks, mida asendas peamiselt isa-isade tarkus, s. o. mineviku kogemused. Loomulik, et Gubert ei anna näpunäiteid mitte ainult põlispõllu harimiseks, vaid ka kütis- ja alemaapidamiseks. Ka siin piirdub tema tarkus oma aja ja eelmiste põlvete kogemustega. Eriti silmapaistvalt on kasustatud talupoegade tarkust ilmade, tõbede jne. ennustamises, külviaja jälgimises jne. mitmesuguste eritunnuste järgi, kaasa arvatud ka loomad, putukad jne., illustreerides seda salmidena, nagu näit.:

„Der May ist gar selten so gut:
Er macht dem Zaum ein weissn Hut;
Der May kühl, Brachmond nass:
Füllen Keller und Fass.
Vit bringt die Fliegen mit.“

Või teisal:

„Wenn die Frösche knarren,
So magstu auff Regen harren.⁴

Mitmeidki Guberti poolt esitatud ilmade ennustusi kasustatakse veel tänapäevalgi, eriti vanema põlve poolt. Nähtavasti on need ennustused Guberti teose koostamise ajast veel palju vanemad.

Mõnes talupojatarkuses ta siiski kahtleb, näit. lausub ta, et talupojad valvavat eriti hoolega külvituulte järele. Leiab aga selle olevat asjatu, sest Salomon ütlevat, kes jälgivat tuuli, see ei külvat midagi, ja kes vaatavat pilvede peale, see ei lõikavat midagi⁵. Talupoegade kalastamisõigust interpreteerib ta piibliga, leides, et talupoegadel on õigus püüda kalu jõgedest, mis jooksevad nende

³ Salomon G u b e r t, Stratagema oeconomicum, Oder Akker-Student, Denen jungen ungeübten Akkers-Leuten in Lieffland, zum nöthigen Unterrichte, vermittelst vieljährigen Observationibus, auch fürnehmer Philosophorum Placitis dargestellet, Riga 1688, lk. 1—7, 220—224.

⁴ *Ibid.*, lk. 62—79, 106—107.

⁵ *Ibid.*, lk. 104 (Gubertil trükiviga: peab olema lk. 140).

maadest mööda, sest kõige vägevaim kui taevakuningas ja kõikide härrade isand olevat andnud meie esi-isale Aadamile ja tema järeletulijatele, kelle hulka pidavat arvama ka talupoegi, armuprivileegi: valitsege lindude üle taeva all, kalade üle meres. Peale veeuputust olevat Jumal seda privileegi uuesti kinnitanud järgmiste sõnadega: kõik kalad meres on teie kätte antud. Seda õigust ei võivat ükski keiser ja ükski kuningas ainult teatavale isikule anda ⁶.

Mõnedki Guberti majapidamise õpetused tunduvad meile väga naividena, nagu see, et tuleb pidada sääraseid koeri, kellel hele hääl, ja et olevat soovitatav pidada valgeid hanesid, sest need ilustavad õue, ja kui nad kaotsi minevat, võidavat neid kergemini näha, kuna aga valgete tuvide pidamist ta ei pea võimalikuks, sest kullid võivat neid kergesti näha. Kassidest ütleb ta, olgugi et need ei kuuluvat loomakasvatuse alale, kuid põllumees ei saavat ka ilma nendeta läbi, sest et hiired ja rotid tegevat viljale suurt kahju jne.⁷

Jätkugu neist näidetest.

Nagu juba ülal mainitud, ei erine oma õpetusliku käsitluse täiuslikkusega Gubertist palju Hermann, kuid siiski on olemas teatav vahe käsitluses. Hermann kui tegelik põllumees ei too niipalju näiteid ja võrdlusi piiblist kui Gubert, ei esita talupoegade tarkust ilmade, külviaja jne. ennustamisel, raamat on ühes sellega ka mahult kokkusurutum kui Guberti oma.

Kolmanda põllutööõpperaamatu autoriks on Joh. Bernh. von Fischer, kelle teos „L i e f l ä n d i s c h e s L a n d w i r t h s c h a f t s b u c h“ ilmus Halles 1753. a. Oma elukäigult on ta täiesti erinev kahest eelmisest. Sündinud Lüübekis, oli ta vara sattunud Riiga, saades siin hariduse keskkooli ulatuses, jätkas õppimist Saksamaa ülikoolides, õppides Halles ja Jenas arstiteadust, täiendades end hiljemini Leideni ja Antverpeni kolleegiumes ja Inglis- ning Prantsusmaal. Tulles tagasi Riiga 1710, teotses siin esialgu praktilise arstina ja hiljemini linna füüsikuna, sai siis Vene keisrinna Anna ihuarstiks ja terve Vene riigi meditsinaalajanduse direktoriks (1734), asendati aga pärastpoole (1742) Peeter I tütre Eliisabeti troonilepääsemisega prantslase L'Estocq'iga. Nüüd pöördus ta peale oma hiilgavat karjääri Liivimaale tagasi ja veetis õnnelikke vanaduspäevi enda poolt Riia läheduses asutatud Hinter-

⁶ Gubert, m. t. lk. 19—20.

⁷ *Ibid.*, lk. 167—171, 177—188.

bergeni mõisas. Siin ongi kujunenud tema põllutööõpperaamat, mis oma käsitluse poolest võrreldes eelmistega, on palju täielikum, kuid õpetussüsteemi ei toonud ta aga olulist uut. Ka see õpperaamat ei tähistanud veel uue ja moodsama põllundusliku kultuuri jne. tarvituselevõtmist. Nähtavasti sai ta siiski XVIII sajandil Liivimaa mõisades väga populaarseks ja sageli kasustatud raamatuks, nagu ka teda mainib Põltsamaa õpetaja August Wilhelm Hupel⁸. Seega oleks pidanud juba esimene trükk üsna suur olema. Teine trükk poja, Jacob Benjamini, poolt varustatud Riia lütseumi konrektori Johann Gottfried Arndti eessõnaga ilmus Riias 1772.

Neljanda majapidamisõpperaamatu kirjutas Põltsamaa õpetaja August Wilhelm Hupel. Ka tema oli nagu Fischergi Saksamaalt pärit, kus ta oli saanud teoloogilise hariduse ja omandanud valgustusaja ilmavaate ja humaanse meelelaadi. Tulnud Riiga, sai ta siin kodukooliõpetaja koha ja siirdus 1760. a. Äksi ning sealt 1763. a. Põltsamaa õpetajaks, kus ta on tegelnud väga produktiivse kirjamehena, koostades muu seas teosed rikkaliku materjaliga Baltimaade ajalouuurimise ja XVIII sajandi kohtakäiva 3-köitelise ajaloolis-geograafilis-ökonoomiline koguteose „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland“ (1774—82), mille koostamisel temal on olnud abiks paljud Eesti- ja Liivimaa vaimsed jõud. Juba see teos sisaldas väga väärtuslikke andmeid meie tolelaegse maa majandusliku süsteemi kohta. Neid teadmisi on ta kasustanud ja tublisti täiendanud oma töös „Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren...“ (ilmunud 1796. a. 2 osas, teine osa maanõunik v. Pistohlkorsi koostatud). Muidugi võis Hupel, kellel hoopis laiemad teated maa olukorrast juba enese kogemuste ja oma tiheda kaastöölise võrgu tõttu, tuua hoopis põhjalikumaid andmeid kui Fischer, kelle teadmised piirdusid sageli peamiselt Riia ümbruskonnaga. Kuid ka Hupeli käsiraamat ei tähistanud veel siiski mitte uue ajajärgu teoreetilist alust põllumajanduse arendamisel. Tema tähtsus piirdub peamiselt sellega, et võimaldada heita üksikasjalisemat pilku tolelaegsesse mõisa ja osalt ka talumajapidamisse, mida Hupel kui „Topographische Nachrichten“ autor siin

⁸ August Wilhelm Hupel, Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren, wie auch für deren Disponenten I, Riga 1796, lk. IV—V.

oluliselt edasi arendas. Oluliseks uueks jooneks oli see, et tema käsiraamatu teises osas on põhjalikult käsitledud tehniliselt enam moderniseeritud viinapõletamisviise, mis muidugi leiab õigustuse selles, et viinapõletamine oli tol ajal saanud mõisa majapidamistes, eriti just Liivimaal, väga silmapaistvaks mõisa majapidamisharuks, kuid pea algas ka selle tagurpidimine.

Teedrajavama tähtsusega uute meetodite juurde vähemalt teoreetiliselt oli W. Chr. Friebe teos: „*Physisch-oekonomische und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval*, (ilmunud Riias 1794), mis sisaldab üsna väärtuslikke andmeid meie põllumajanduse kohta, koduloomade jne. kohta, osalt ka statistilisi, mis on aga sageli väga umbkaudsed ja vigased, osalt on põhjuseks statistika arenematus ja Friebe vähene asjatundmine Liivimaa olude suhtes. Põllumajapidamise ratsionaliseerimise poolest on tähtis just Friebe neljaandeline teos „*Grundsätze zu einer theoretischen und practischen Verbesserung der Landwirthschaft in Lief- und Ehstland*“ I—II (1802—1803). Ka Friebe oli nagu Hupelgi pärit Saksamaalt, õppinud Göttingenis 1781—1784 teoloogiat, statistikat ja loodusteadust, aa. 1784—1801 teotsenud kodukooliõpetajana Adselis, Marienburgis ja kutsuti 1801 Liivimaa üldkasuliku ja ökonoomilise sotsiateedi sekretäriks. Ka tema oli valgustaja ja universaalspetsialist, kes nagu Hupelgi oli tegelnud ka Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalooaga. Kuid siiski erines ta üsna oluliselt Hupelist seega, et ta oli õppinud ka statistikat ja loodusteadust ja just sel perioodil kui Saksamaal hakati rakendama loodusteadusi põllukultuuri teenistusse. Friebe kõneleb oma raamatus juba maa väetamisest kunstväetistega, ristikhaina kultuuri tähtsusest jne. Temalt saame väärtuslikke andmeid meie koduloomade pidamise, nende leviku jne. kohta ja temalt leiame ka nõuandeid karjapidamiseks piimamajanduse kui tulusa kõrvalsissetulekuallikana. Kuid Friebe nõuande jälgimisel oleks osutunud turg piimandussaadustele liiga kitsaks. — Eesti ja Läti linnandus oli siiski veel väga vähe arenenud ja välis- turg, nagu Peterburi, mida mainib Friebe, oli raskete transpordiolude tõttu või väljaveoks liiga kaugel. Parem lugu poleks mitte olnud ka või turustamisega Lääne-Euroopasse. Piimanduse arenguks oli vaja ka teisi eeldusi ja nimelt loobumist endisest vähesest

ettevõtlikkusest ja karjapidamise taseme tõstmist, pannes rõhku sordiloomadele. Friebe andmetel on leidunud paremat välismaa sordi tõugu lehma ainult Riia, osalt ka Pärnu läheduses. Karja toitmine on Friebe andmete järgi olnud hoopis nõrk. Karjapidamise paremale järjele seadmise eelduseks oli põldheina kasvatuskultuuride levik, mida Friebe propageeribki.

Eespool-esitatust selgus üldjoontes, millele on pööratud peatähelepanu meie XVII ja XVIII sajandi majapidamises. Tolle aja põllumajandus on loomulik juba eelmisele ajastule, ka siis oli pööratud, eriti XV ja veel enam XVI sajandil, pearõhk maapidamises teravilja tootmisele. Kuid XVIII saj. lõppaastakümned nihutasid viljaproduktiooni uutele radadele, ei saadetud vilja turule esijoonel mitte ümbertöötamatult, vaid viinaks ümbertöötatult. Jällegi osutus uus suund vajalikuks XIX sajandi alguses, kui teravilja ja viina tootmine ei olnud enam nii kasutoov kui varemini. Rööbiti ja osalt teedrajavana sammus tegeliku põllumajanduse arenguga selle teoreetiline käsitlemine: stagnatsiooni ajastul ei sisaldanud see uut ja teedrajavat ja vegeteerus traditsionalismis, XVIII sajandi lõppaastakümnel ja veel enam järgmise alguses asus ta aga teedrajavale ja teedmurdvale seisukohale, nagu see teaduste ja tehnika arengu tõttu on olnud ka viimasel ajal⁹.

Ka mujal, näiteks Saksamaal, kestis XVIII sajandi keskpaigani nn. majaisalik põllumajanduslik käsitlus, kus saadi aru majanduslikust käitmisest kui perekonna majapidamisest, olgugi et laiendatud kujul. Need olid praktilised käsiraamatud majaisa ja majaema poolt juhitud majanduse jaoks. Niisama täielikult kui käsitellakse põllumajandust, käsitellakse seal ka keetmist, küpsetamist, samuti esitatakse ka retsepte ja koduseid vahendeid haiguste vastu. Moraalsed ja usulised vaatlused võtavad enese alla võrdlemisi palju ruumi, toetatakse vanal kombel alatasa rooma autoreile ja, kus võimalik, piiblile Aadami ja Eevani. Teissuguse ilme omandab XVIII sajandi teisel poolel tekkiv kirjandus, kus täie õigusega nähakse

⁹ Kuigi juba XVII sajandil oli kavatsatud ellu kutsuda tööstusasutisi manufaktuuride alal, alul Rootsi valitsuse, siis ka Tallinna linna poolt, ei teostunud selles siin kuigi palju. Agaramalt hakati propageerima vabrikuid ja manufaktuure XVIII sajandil. Eriti agaralt: Peter Friedrich K ö r b e r, „Patriotische Gedanken und Vorschläge über die Cultur der Naturgeschichte in Ehstland, in Beziehung auf die Technologie“, Reval 1783, mis hiljemini andiski tulemusi.

moodsa põllumajanduse kirjanduse algeid. See kirjandus piirdub enam puht-maapidamise alaga, ühes sellega muutub ka vaatevinkel, millest põllumajanduskäitist vaadeldakse: mitte enam seda, kuidas vaga ja usin peremees peab maja pidama, et saavutada jõukust, vaid kuidas maapidaja ettevõtja peab oma käitist ratsionaalselt sisse seadma, et saada võimalikult suuremat kasu¹⁰. Nagu nägime, kandis eriti Guberti põllumajanduslik õperaamat säärast ilmet, kuid need jooned pole ju võõrad ka teiste eespool-mainitud autorite, Hermani, Fischeri ja Hupeli omadele. Üldine põllumajanduslik areng Lääne-Euroopas kiskus kõigepealt kaasa meie mõisade põllumajandusliku arengu. XVI, XVII ja XVIII sajandi mõisa majapidamine ei nõudnud esijoones seda, et oleks rakendatud majapidamisse enamarenenud meetodeid, vaid terve tarkus avaldus peamiselt vanade kogemuste järgmises, eriti aga mõisa tööde järelevalve aparatuuri rakendamises valitsejate, kubjaste, kiltrite jne. näol.

H. Sepp.

¹⁰ Vrd. G. Schmoller, W. Naudé u. A. Skalweit, Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Preussens 1740—1756 (Acta Borussica III), Berlin 1910, lk. 16—17.

REFERAT.

Dr. *H. Sepp*. — Die theoretische Behandlung der Landwirtschaft in Livland im XVII und XVIII Jh. (S. 204—211).

Die theoretische Behandlung der Landwirtschaft in älterer Zeit, im XVII und XVIII Jh., hat bisher in der Literatur wenig Beachtung gefunden. Trotzdem können wir sie nicht umgehen, wenn wir die derzeitige lehrhafte Behandlung der Landwirtschaft kennenlernen wollen. Verf. dieses Artikels erwähnt diesbezügliche Handbücher und deren Verfasser nur im allgemeinen, indem er darauf hinweist, wie anspruchslos die theoretische Behandlung der Gutslandwirtschaft seinerzeit war, dergleichen, in wie geringem Masse im allgemeinen, besonders aber im XVII Jh. die Landwirtschaft eine lehrhafte Behandlung erforderte, und wie wenig auch die Natur- und andere Wissenschaften in den Dienst der Landwirtschaft gestellt wurden. Der Verfasser des 1. bekannten landwirtschaftlichen Lehrbuches „Stratagema oeconomicum“ ist Salomon Gubert, Pastor zu Sunzel, derjenige des 2. Handbuches „Liefländischer Landman“ ein praktischer Landwirt, Johann Hermann. Das blieben auch die einzigen gedruckten Handbücher im XVII Jh., wobei das Gubertsche als das populärere noch im XVIII Jh. eine 5. Auflage erlebte. Diesem erstand dann ein starker Konkurrent im „Liefländischen Landwirtschaftsbuche“, dessen Verfasser, Joh. Bernhard von Fischer, Chemiker, Arzt, zuletzt Gutsbesitzer bei Riga war. Beeinflusst durch die weite Verbreitung des Fischerschen Buches, verfasste A. W. Hupel, Pastor zu Pöltsamaa, gegen Ende des XVIII Jh. ein 4. landwirtschaftliches Lehrbuch „Oekonomisches Handbuch“. Diesem war aber keine lange Dauer beschieden, denn der Naturforscher W. Chr. Friebe schrieb ein neues moderneres Handbuch. Eine neue Zeit war in der Landwirtschaft, besonders in der grossgrundbesitzlichen angebrochen. Die älteren landwirtschaftlichen Handbücher, besonders das Gubertsche, unterscheiden sich nicht von dergleichen Handbüchern anderwärts, wie z. B. in Deutschland, Schweden usw. Diese enthalten ganz analoge praktische Belehrungen aus sehr verschiedenen Zweigen der Landwirtschaft, überschreiten auch die Grenzen wie das Gubertsche, das u. a. auch Pfefferkuchenrezepte bringt. Dabei werden die

Ansichten betr. der Landwirtschaft durch Zitate aus der Bibel und aus griechischen, besonders aber römischen Autoren belegt. In dieser Hinsicht ist das Gubertsche Buch besonders typisch und erinnert an ganz analoge Handbücher in Deutschland, die von den Gelehrten als hausväterlich bezeichnet werden. Auch jene argumentieren ihre Ansichten durch Zitate aus der Bibel und den antiken Klassikern. Die in unserem Artikel, besonders an erster Stelle genannten Autoren bilden auch hier im Lande die sogenannte hausväterliche landwirtschaftliche Literatur.

A

12429